

Tidiga kontakter över Östersjön

Maths Bertell, Mr. Frog & Kendra Willson (eds.), *Contacts and Networks in the Baltic Sea Region. Austmarr as a Northern Mare nostrum, ca. 500–1500 AD*, 296 s., ill., Amsterdam University Press 2019.

NÄTVERKET AUSTMARR UTVECKLADES ur det trängande behovet av ett bredare samarbete över såväl nationella som vetenskapliga gränser för att utforska Östersjöregionens historia, och har i snart tio års tid hållit seminarier och konferenser i detta syfte. Den föreliggande antologin är resultatet av detta.

Jag känner mig nögd att redan här klargöra några saker beträffande min läsning och förståelse av boken. Den är nämligen utpräglad mångvetenskaplig, men inte på så vis att den doppar tårna i olika discipliner och ändå håller ett tämligen genomgående historievetenskapligt perspektiv. I den här antologin gör de olika författarna i stället enorma djupdykningar i den egna disciplinens metodologi, terminologi och detaljerade tvistefrågor, vilket emellanåt ställer mycket höga krav på läsaren. Jag har läst antologin med historikerns ögon och förkunskaper, och därmed också med en tolkningsram utgående från historievetenskapen. Hur det har påverkat den här recensionen kommer jag att återkomma till.

Ordet Austmarr är det gamla namnet på Östersjön. Utgångspunkten för antologin är Östersjöns funktion som ett *mare nostrum*, ett innanhav som sammanfogade de omliggande landmassorna. Tidsramen är satt till mellan 500- och 1500-talet och boken är indelad i fyra tematiska delar.

Den första delen behandlar Austmarr som ett geografiskt koncept och inleds av Aleksandr Podossinov som utgår ifrån antika författare och deras syn på den norra delen av havet. Enligt den antika världsbilden omgavs den bebodda världen av hav: oceanen. Hjältomodiga seglatser över havet var ett betydande motiv för antika författare såsom Homerus, men utformningen och omfattningen av oceanen diskuterades också av vetenskapsmän som Strabo, Mela och Pliny den äldre. Podossinov diskuterar hur olika antika författare på mer eller mindre fantasifulle grunder beskrev en passage över det norra havet och seglatser där via – detta trots att romarna kom till Jylland först under den augustinska eran, och de nordliga passagera från Atlanten till Stilla havet seglades först på 1800-talet. Podossinov menar därför att den antika synen på möjligheterna till seglatser i den norra delen av havet snarast var grundad på den antika världsbilden.

Tatjana Jackson diskuterar Austmarr på en mental karta. Hon tar avstamp i sagalitteraturen och argumenterar för att medeltida skandinaver såg världen som indelad i fyra delar, i enlighet med de fyra väderstrecken. Hon menar också att den här mentala kartan inte var någonting abstrakt filosofiskt, utan högst konkret. Genom att studera bland annat färdvägar och toponymer söker Jackson mittpunkten för fjärdedelarna, och början på de olika farlederna. Den farled som till exempel kallades *Nordvegr* och de människor som kallades *nordmenn* har fått sina benämningar i relation till någonting sydligt. Jackson, som även tidigare samarbetat med Podossinov, konstaterar att mittpunkten torde ha varit det forntida Scania, eller Scandza, som antika kartografer har nämnt och som borde ha funnits någonstans vid de nordligare delarna av Jylland och Själland. Fyrdelningen förklarar, enligt Jackson, flera svårtolkade stycken i sagorna i vilka väderstrecken inte överensstämmer med det vi i dag ser som öst, väst, nord och syd. När dåtida svenskar reste till Danmark reste de söderut från öst, eftersom Danmark tillhörde den södra delen och Sverige den östliga. Reste man norrut kom man till Norge, och västerut till England.

Hur konkret den mentala kartan över den fyrdelade världen var visar sig i sagornas beskrivningar av seglatser. Som exempel lyfter Jackson bland annat fram *Óláfs saga Tryggvasonar*, enligt vilken hjälten seglade från Wales västerut till Frankrike, och sedan väster från Frankrike med sikte på England. Det är en seglats som blir logisk med en fyrdelad världsbild, men som saknar förankring i verkliga väderstreck. Geografiska kartor fanns inte till hands, men de mentala var, enligt Jackson, tämligen konstanta över olika litterära genrer och under en längre tidsperiod under medeltiden.

Även Sirpa Aalto utgår från isländska sagor i sin undersökning av toponymer som *aide-mémoires*, alltså stöd för minnet, i vad som var en oral kultur. Genom att jämföra olika redaktioner av *Jómsvíkinga saga* konstaterar Aalto att toponymerna till viss del har skilda funktioner. En del av dem, till exempel själva borgen Jóm som vikingarna kommer ifrån, har inte kunnat beläggas arkeologiskt men är ändå avgörande för handlingen. Från Jómsborg beger sig vikingarna i Danmark upp genom Norge och till Hjørungavåg, där ett sjöslag stod i slutet av 900-talet. I en jämförelse mellan danska och norska toponymer finner Aalto att det finns en liten kärna av platser som förekommer i alla kända redaktioner och som utgjort ett sorts möblemanng i ett minneslandskap.

Betydligt mer teknisk i sitt tillvägagångssätt är Laila Kitzler Åhfeldt när hon diskuterar huruvida de som tillverkade runinskrifter på Gotland möjligen kan ha rest över Östersjön från Mälardalen. Hennes artikel inleder bokens andra del, om mobilitet. På Gotland restes först bildstenar, som bara ibland var försedda med kortare inskrifter, och ofta formade som championjoner. På 1000-talet förändrades sedan traditionen och började i

högre grad likna den som fanns i Mälardalen. Genom att undersöka grave-ringsteknik och gruppera stenarna enligt stil visar Kitzler Åhfeldt att allt fler gotländska stenar kom att likna dem i Mälardalen, och att det finns indikationer på att ett skifte uppstod efter att gutarna dragit upp ett fördrag med svearna runt år 1030. Under den andra hälften av 1000-talet blev ristningstekniken på Gotland snarlik den på fastlandet. Det tyder, enligt Kitzler Åhfeldt, på utvecklade kontakter mellan områdena, men möjligen rent av på att specialiserade runristare från fastlandet flyttade till Gotland.

Att det var stor rörlighet över Östersjön visar inte minst äktenskapsmönster inom adelsfamiljer, även om det är komplicerat att rekonstruera familjetråd. Flera polska adelsfamiljer har skandinaviska rötter, och Leszek Ślupecki diskuterar en av dem, nämligen familjen Awdancy. Ślupecki menar att namnet kommer från det skandinaviska ordet *audr*, som betyder ”förmögenhet”, och anser att flera av ättens tidigaste namngivna medlemmar, listade i *Liber Fraternalitatis Lubinensis* från 1100-talet, bär skandinaviska eller skandinaviskrelaterade namn. De namn han nämner som skandinaviska är Herincus och Iascotel, medan han anser att det kristna namnet Michael och det slaviska Scarbimirus möjligen hade skandinaviskt samband. Ślupecki avslutar med att konstatera att Sverige är det troligaste skandinaviska landet som ätten stammade ifrån.

En annan sorts kontakt var handeln i österled. Jukka Korpela skriver om en lyxvara, nämligen en sorts slav kallad *nemci*. Exakt vad en *nemci* innebar kunde variera, men de kännetecknades av att de var ljushyllta, och begreppet syftade i regel på nordeuropeiska eller skandinaviska slavar. På de österländska marknaderna kunde en kvinnlig *nemci* inbringa 200 rubel såld till exempelvis perser, medan en vanlig bra slav kostade 40–80 rubel. Korpela fokuserar på handeln via floden Volga, genom det framväxande moskovitiska väldet, och visar hur både kristendomen och den tilltagande administrationen påverkade slavhandeln och att även handeln med *nemci* var belagd med betydande restriktioner. Framför allt var det bara tillåtet med hedniska slavar, och från andra hälften av 1500-talet var det endast handlare med särskild licens som fick bedriva handel.

Den tredje delen av boken behandlar språk, och båda artiklarna har, intressant nog, fokus på finska. Kendra Willson diskuterar den omtalade runinskriftionen på en bältshake från 300-talet, funnen i Nydam mosse på Jylland, vilken möjligen har ett finskt mytiskt namn inrstat – *ahiti*. Så tidigt som 1548 beskrev Mikael Agricola *Ahti* som den gud som ”förde fiskarna från vattnet” (s. 154, min översättning), och i Elias Lönnrots *Kalevala* har *Ahti* sammanfogats med Lemminkäinen. Willson konstaterar redan i inledningen att det inte finns tillräckliga belägg för att inskriftionen verkligen är ett finskt namn och går sedan systematiskt igenom de alternativa tolkningar som bör göras och redogör för den relaterade metodologin. Till

exempel skulle ahti kunna komma från det fornnordiska *aihtir*, som betyder ”ätt”, eller från verbet för att attackera: *ahti*. Willson avfärdar också teorierna om att orden *harkilaz* och *rawsijo* på samma bälteshake skulle ha finskt påbrå och menar att de är germanska, men tycker inte att man lika lätt bör avfärda ahti som ett finskt namn.

Mikko Bentlin diskuterar även han specifika ord och metodologi. Givet de många kontakterna över Östersjön menar Bentlin att en del låneord har kommit från lågtyska in i finskan utan att gå via svenskan och lyfter fram några exempel tagna ur anteckningar som Osmo Nikkilä (1933–2002) har efterlämnat. Ett exempel är adverbet *veke* i betydelsen ”bort”, vilket enligt Bentlin främst förekommer i de östra delarna av Finland. Det svenska ”bort” hör ihop med det fornnordiska *braut*, med samma betydelse, men kan inte förklara *veke*. I stället ser Bentlin en koppling direkt till tysktalande områden.

De sista fyra artiklarna handlar om myter och religion. Lauri Harvilahtis artikel behandlar vad han kallar mytisk logik, ett nätverk av fenomen som fått övernaturliga förklaringar. Som exempel lyfter han fram åska, samt vilka attribut, zoomorfiska hjälpare och benämningar olika åskgudar har förknippats med. Det finska ordet för djävulen, *perkele*, härstammar, enligt Harvilahti, från den baltiska åskguden, som på litauiska kallades *perkiness* och på latviska *perkons*. Åskguden hade ofta en get som hjälpare. Fornnordiska Tors vagn drogs exempelvis av två getter, och den litauiska åskguden Perkunas hade en kopplad get i ena handen och en yxa i den andra. Harvilahti gör också jämförelsen med fågeln som på svenska heter enkelbeckasin, men på finska *taivaanvuohi* – ”himmelsget”. Harvilahti visar sedan hur den mytiska logiken möjliggör förskjutningar när nya övernaturliga fenomen, särskilt kristendomen, kommer till Östersjöregionen.

Karolina Kouvola jämför olika versioner av en fennokarelsk episk dikt där en smed smider sig en brud, för att blottlägga olika textuella lager. Samma kärna finns, enligt Kouvola, i alla versioner av dikten där en man söker sig en brud, och efter skapandet av en serie objekt skapar den gyl-lene jungfrun. Hon visar sig sedan vara ett dåligt alternativ till den äkta varan. Genom att skala av dikten lager efter lager konstaterar Kouvola att den måste ha utvecklats till olika, regionala versioner redan under förhistorisk tid och att berättelsen inte finns utanför östersjöfinska traditioner. Med kristendomens ankomst förlorade den sin mytiska funktion och blev snarare underhållning.

Maths Bertell gör en genomgång av samiska ceremoniella trummor som har använts vid björnriter. I samisk tradition tillskrevs björnen ofta mänskliga egenskaper, och jakten på björn följdes av flera olika, specifika riter där björnen och trumman hade en särskild kontakt. Flera bevarade trummor bär också spår av dessa riter. Bertell beskriver bland annat be-

tydelsen av mässingsföremål (särskilt ringar) som troddes skydda deltagarna från björnens magi. Enligt en sydsamisk myt blir en flicka utkastad av sina bröder och söker skydd hos en björn. Hon gifter sig med björnen och de får en son tillsammans. Björnen har en mässingsring på sig för att sonen ska känna igen honom när denne jagar, och när björnen är på sin ålders höst låter han hustruns bröder fälla honom. Detta var ett motiv som återkom i riterna, där kvinnorna exempelvis inte fick se på jägarna eller den fällda björnen annat än genom mässingsringar.

I den avslutande artikeln diskuterar Frog huruvida *Circum-Baltic*-mytologi är ett relevant begrepp för att beskriva mytologierna under flera årtusenden av kontakter i Östersjöregionen. Frog vill se olika regionala variationer i en kultur som "dialekter" och olika kulturers mytologier som "makrodialekter". För att exemplifiera hur dessa begrepp skulle kunna nyttjas i forskningen tar han upp flera olika exempel på förskjutningar inom mytologin, bland annat hur himlen blev en gud. Frogs utgångspunkt är lingvistisk i sättet han jämför olika protospråk. Genom att kontextualisera dem får han dock fram en grov tidsram som börjar långt innan det finns historiska källor att tillgå och diskuterar därifrån creolisation och anpassning av symboler.

Att knyta ihop en antologi av det här slaget är sannerligen inte en lätt uppgift, men på det stora hela är den väldigt lyckad. Den stora styrkan är mångvetenskapligheten, och särskilt där författarna för djupa metodologiska diskussioner som man kanske annars inte skulle komma i kontakt med. Som historiker har man stor behållning av de nya perspektiv som lingvistik, folkloristik, religionsvetenskap och så vidare kan bidra med, och jag är övertygad om att liknande mångvetenskapliga antologier är framtiden. Kendra Willsons artikel om ahti är till exempel synnerligen komplicerad, men så otroligt välskriven att den som inte är insatt i vare sig lingvistik eller runologi ändå har möjlighet att hänga med. Även Frogs, på många vis enormt teoretiska, artikel är utformad på ett sådant sätt att den är relevant för alla med intresse av Östersjöregionens kontakter. Generellt håller artiklarna en mycket hög nivå.

Mångvetenskapligheten är samtidigt den största utmaningen i antologin, och jag finner att jag flera gånger ifrågasätter detaljer i författares resultat. När Leszek Ślupecki konstaterar att Iascotel är ett skandinaviskt namn eller att det slaviska Scarbimirus kommer ur ett skandinaviskt original (s. 121) ställer jag mig mycket tveksam. Det är namn jag aldrig har hört talas om, men jag kan inte avgöra om det är Ślupeckis eller mina egna kunskaper som brister och det anges inte i vilka skandinaviska källor namnen skulle ha påträffats. Ett annat tveksamt tillfälle är när Mikko Bentlin argumenterar för att finskans *siekki* (vilket översattes i början av 1800-talet till "fattighus") skulle ha kommit direkt från lågtyskans *sék* ("sjuk") utan

att ha passerat svenska (s. 178–179). Som jag förstår det baserar han den uppfattningen på två förekomster av det fornsvenska *siuka stova* ("sjukstuga") från 1523 och 1529, men mig veterligen användes inte "sjukstuga" i beteckningen "fattighus", såsom Bentlin anger. Dessutom är det oklart för mig vilka dokument de stavningar han grundar sig på kommer ifrån, och huruvida två förekomster verkligen kan sägas vara tillräckliga belägg i argumentationen att svenskans u-ljud inte kan ha blivit finskans ie-ljud. Finns det äldre belägg för siekki än början av 1800-talet? Inget av detta förtar emellertid huvudargumenten i någon av artiklarna. Säkert har ätten Awdancy skandinaviskt påbrå, och det vore förvånande om det inte skulle finnas direkta lågtyska lånord i finskan med tanke på kontakterna.

De tusen åren som boken säger sig behandla är väl representerade och den geografiska spridningen är imponerande. Däremot blir jag som historiker emellanåt frustrerad över att det kronologiska ibland blir alltför diffust, och det rör särskilt den del som behandlar religion. Delvis har det säkert att göra med att religion och mytologi sällan låter sig tämjäs av kronologi om man inte talar om religion som institution, men ibland får man uppfattningen att historia är "förr i tiden" och inte behöver avgränsas mer än så. Till exempel går Karolina Kouvola mycket noggrant och strukturerat igenom imponerande många versioner av dikten om den gyllene jungfrun, men jag får inte klart för mig när dikten, så att säga, har varit i användning: 500-talet? 1500-talet? Både och? Så vitt jag kan se finns dikten inte heller bevarad eller anspelad på i några originalkällor, så hur kan vi veta att den hör hemma i den här tidsperioden? Maths Bertell redogör å sin sida väldigt tydligt för när de samiska trummor han undersöker först har beskrivits, men det är idel 1700-tal, och de skriftliga källorna är ju sent 1600-tal som äldst. Kopplingen till bokens tidsspänn förblir därför oklar för mig.

Dessa anmärkningar till trots är boken en mycket bra helhet som förtjänar att uppmärksammas och användas av en lika mångvetenskaplig publik. Det enda som verkligen saknas är en presentation av författarna. Som det är nu är det bara de fyra redaktörerna som kortfattat presenteras, och särskilt med tanke på framtida forskning vore det värdefullt att få fler uppgifter och därmed större möjligheter till kontakter med författarna.

Charlotte Cederbom